

V. URBUTIS

LIE. *žvỹras*

Iš Frenkelio žodyno (Fraenkel LEW 137, 1328) išeitų, kad dėl lie. *žvỹras* „rupus smėlis, žvirgždas“ nebėra ko sukti galvos – tai seniai atpažintas polonizmas, atsiradęs iš le. *żwir* „t. p.“, ir mėginimas kaip kitaip etimologizuoti gali būti atmes-tas, jau vien apkaltinus autorių to fakto nežinojimu. Tokią pat kategorišką nuomo-nę dėl žodžio *žvỹras* slaviškumo kiek anksčiau buvo pareiškęs Otremskis, recen-zuodamas Špechto knygą (Otrębski LP I 259). Tad imantis iš naujo peržiūrėti *žvỹro* kilmės bylą, dabar nelieka nieko kito, kaip pradėti nuo svarstymo, ar įsi-galėjęs teiginys dėl šio žodžio skolinimo iš slavų iš tiesų toks jau patikimas, toly-gus akivaizdaus fakto konstatavimui.

Pirmasis žodį *žvỹras* slavizmu paskelbė Briukneris, kartu prirašydamas lie. *žvirždas*, *žvirgždas* ir net *žvizdra* (Brückner LSS 158), o iš latvių kalbos atskirai dar nurodydamas *zvirgzde* su pora vedinių ir veiksmazodžius *zvirgšēt*, *zvirgt* (t. p., 190). Kaip tą visą būrį baltų žodžių išvesti iš vieno le. *żwir*, Briukneris nė nesiėmė aiškinti. Tai negalėjo neužkliūti Endzelynui, viename iš ankstyvųjų savo darbų kaip tik nagrinėjusiam latvių kalbos slavizmus. Jo nuomone, nesą jokio pamato la. *zvirgzdi*, lie. *žvirgždas* laikyti skoliniais, kilusiais iš le. *żwir*, br. *жвир* (Endzelīns DI I 103). Ar Endzelynas taip sakydamas kartu turėjo galvoje visus kitus Briuknerio minėtus žodžius, tarp jų ir *žvỹrą*, nėra visai tikra. Karskis, keletu metų vėliau ap-žvelgdamas baltarusių kalbos baltizmus, pritarė ne Briukneriui, o Endzelynui (pastarojo pastabą suprasdamas plačiau) ir br. *жвир* priskyrė prie baltizmų, šalia nurodydamas lie. *žvỹras* (jis, kaip ir Briukneris, rašė *žviras*), *žvirždas*, *žvirgždas*, la. *zvirgzge* (Карский Б 133). Matyt, ne be Karskio įtakos ir šiandieninėje baltaru-sių lingvistinėje literatūroje br. *жвир* kartais užsimenamas tarp dabartinių tarmių lituanizmų (pvz., Гістарычная лексікалогія беларускай мовы. Мінск, 1970, p. 150). Tad pasirodo, kad ir žinojusieji Briuknerio aiškinimą kalbininkai ne visi norėjo su juo sutikti ir kad jau seniai greta esama nuomonės, pirmenybę teikiančios priešingai skolinimo krypčiai. Katra iš tų alternatyvių nuomonių teisinga, tegali paaiškėti, labiau įsigilinus į rūpimo žvyro pavadinimo funkcionavimą, geografi-ją, chronologiją ir panašius dalykus tiek slavų, tiek ir baltų kalbose, be to, dar tu-

rėtų lemti tai, kuriose iš tų kalbų pavadinimą paprasčiau etimologizuoti kaip savo (indigenų) žodį.

Labai naudingą ir visapusišką le. *żwir* apžvalgą prieš keliolika metų yra davęs Zdancevičius (Zdancewicz T. *Żwir, dziarno* i inne synonimy w gwarach podlasko-suwałskich. – *Studia linguistica Slavica Baltica Canuto–Olavo Falk sexagenario a collegis amicis discipulis oblata*: Lundae, 1966, p. 377–399). Nors ir nesiimdamas galutinai išspręsti etimologijos problemas, jis iškėlė ne vieną dalyką, priverčiusį rimtai suabejoti pažiūra, kad tai pačių lenkų žodis, davęs pradžią mūsiškiam *žvyrui*. Paaikšėjo, kad jo tirtose arčiausiai prie Lietuvos prieinančiose šiaurės rytų Lenkijos šnektose žodis *żwir* negali būti senas: viena, skirtingai nuo senųjų sinonimų (*dziarno, żerstwa, kraż*), jis čia nesudaro apibrėžtų arealų, o pasklidęs visoje teritorijoje, net nepaisydamas kalbų ribų ir pereidamas (kartais su lenkų Mazovijos šnektoms būdingomis fonetinėmis ypatybėmis) į gretimas baltarusių ir ukrainų šnektas; antra, patys informantai jį dažnai tebesuvokia kaip naują žodį, seniau šnekteje vartoto „prasčiokiško“ pavadinimo „taisyklingą“, „gramatiškesnį“, „inteligentiškesnį“ pakaitalą. Dar atsižvelgdamas į *żwir* nebuvimą Karlovičiaus lenkų šnektų žodyne, Zdancevičius mano, kad šis žodis ne tik šiaurės rytų, bet ir apskritai lenkų tarmėse bus išplitęs iš bendrinės kalbos tikrai XX a., smarkiai suintensyvėjęs kelių tiesimo bei taisymo darbams. Rašytiniai le. *żwir* šaltiniai irgi palyginti neseni. Zdancevičiaus duomenimis, žodis pirmiausia pasirodo (užrašytas *zwer*) Daneto prancūzų–lotynų–lenkų žodyne 1745 m.; Lindės žodyne cituojami šaltiniai yra kiek vėlesni – tai pora mokslo darbų iš XVIII a. paskutiniojo ketvirčio. Dėl chronologijos būtų galima tik tiek pridurti, kad mūsų istoriko Jablonskio sukaupti duomenys datavimą leidžia dar truputį paankstinti, nukelti į XVII a. antrąją pusę: *żwir* pirmiausia randamas 1673 m. Vilniuje lenkiškai rašyto dokumento 1690 m. nuoraše (Jablonskis LŽ 271). Šis faktas, beje, svarbus ne tik dėl datos – jis kartu rodo ir le. *żwir* pradinio plitimo kryptį. Šalia pagrindinio varianto *żwir*, būdingo bendrinei kalbai, Zdancevičius dar pateikia vėlesnių tarminių variantų ir pakomentuoja jų fonetines ypatybes (pvz., variantų *żwir, źwir* pradžios priebalsis, atsiradęs vietoj *ż-*, paaikškinamas mazūravimu; iš tokių lyčių toliau dėl lenkams būdingos tendencijos panašiais atvejais dar pridėti uždarumos pažymį vietomis yra atsiradę variantai *dzwir, dźwir*, plg. le. *dzwon < zwon, bardzo < barzo*; dėl depalatalizacijos ir sykiu *i > y* yra susidareę variantai *żwyr, dzwyr* ir pan., plg. le. trm. [*śfyńa*]; balsio paplatėjimas priešais *r* yra davęs *źwer, źwer*; baltarusiams būdingas bilabialinis *-v-* apie Supraslį yra perėjęs į *-b-*, iš čia br. trm. *жбыр, збір*).

Br. *жбир* (su variantais) vaizdas kol kas mažiau aiškus. Dabartinė padėtis neturėtų labai skirtis nuo le. *żwir*: tai irgi bendrinės kalbos žodis (šalia *зрѣвиŭ* ir artimos reikšmės *жарчма* „žvirgždas“), sykiu plačiai pažįstamas tarmėse – žodynai jį pirmiausia pateikia iš Baltarusijos vakarinės pusės ir Vilniaus krašto įvairių vie-

tų (СБГ II 146, Сцяшковіч МСГВ 161), tačiau kartais ji galima rasti ir pačių rytinių šnektų leksikos sąrašuose (pavyzdžiui, Mogiliovo srities rytinės dalies žodyne Бялькевіч КСУМ 167). Variantas *жвыр* žinomas ne tik iš Baltarusijos pietvakarių kampe, kur lūpiniai priebalsiai priešais *i* dėsningai tariami kietai, bet pasitaiko ir kitur (СБГ II 146). Retokas yra variantas *джвыр* (Яшкін БГН 65 jį cituoja iš vidurio Baltarusijos) su *dž* vietoj *ž*, plg. br. trm. *заджыгаць* < *зажыгаць*, *дж(ы)гучка* < *ж(ы)гучка* „dilgėlė“ (šiaip jau *dž* dažniau būna vietoj *ž*, kilusio iš sl. **dj*); labiau į šiaurę pasitaiko *жджвир* (СБГ II 146 t.). Fonetiškai jau tolimesni yra variantai su dusliosiomis žodžio pradžios afrikatomis. Iš tokių plačiausiai yra pasklidę *чвыр* (Яшкін БГН 204, Сцяшковіч МСГВ 550, Бялькевіч КСУМ 490, Сборн. Отд. Русск. яз. и слов. LXXXII 5 193; dr. A. Antanovičiui jis buvo pažįstamas iš gimtojo Kazlų kaimo, esančio keliolika km į vakarus nuo Nesvyžiaus) bei *чвир* (Яшкін БГН 204, Бялькевіч КСУМ 489). Be to, dar žinomas nuo jau minėto *жджвир* duslumu tesiskiriantis ir geografiškai ne kažin kiek nutolęs *шчвыр* (Яшкін БГН 65), o Šeino dainų rinkinyje Karskis yra radęs formą (gen. sg.) цвирочку (šalia *жвирóчку*) „žvirgždelio“ (Карский Б 1² 385). Variantas *жвiра*, nuo visų kitų atsiskiriantis moteriškosios giminės forma, užrašytos tiktai iš vienos vietos – Rakauskų k. Švenčionių rj. (СБГ II 147).

Baltarusių tarmėse *жвiр* (su variantais) negalėtų būti išplitęs iš bendrinės kalbos. Karskis, pačioje XX a. pradžioje rašęs dėl baltarusių lituanizmų ir leticizmų, *жвiр* jau skyrė prie žodžių, daugiau ar mažiau žinomų visoje baltarusių teritorijoje. Yra šaltinių (be anksčiau cituotų, dar žr. Носович СБН 153), kuriuose pavadinimas iš gyvosios kalbos fiksuojamas ir anksčiau (XIX a. viduryje). Dėl žodžio liaudiškumo bei senėlesnio amžiaus šį tą dar sako juo paremtų (mikro)toponimų buvimas: *Жвiрáнка*, *Жвiрóвая*, *гарá*, *Жвiрóк*, *Жвiры́*, *Жвырóўня*, *Чвiр*, *Чвыравáтые* (Мікратап Б 82, 252). *Жвiркí*, *Чвiркí* (Жучкевич КТСБ 120, 399). Dalis panašių vietovardžių, ypač arčiau Lietuvos, gali, žinoma, būti atsiradę, suslavinus ankstesnes lietuviškąsias lytis, o ne pačių baltarusių susidaryti iš jau turėto bendrinio žodžio. Breslaujos rajono kaimo vardo *Жвiрíне* (Жучкевич КТСБ 120) lietuviškumas matyti jau vien iš priesagos. Tad labai gali būti, kad, pavyzdžiui, to rajono kito kaimo vardas *Жвiры́* irgi tokios pat kilmės (plg. kaimo buv. Adučiškio valsčiuje vardą *Žvyriaĩ*, pasikartojantį net Lietuvos vakaruose, prie Skirsnemunės, ir XIX a. pabaigos lenkų geografiniame žodyne rašomą *Żwiry*, žr. SG XIV 875; ten iš buv. Zarasų ir Švenčionių apskričių nurodytos dar dvi gyvenvietės tuo pačiu vardu *Żwiry*, ir bent viena iš jų kaip tik turėtų priklausyti dabartiniam Breslaujės rajonui). Kol kas neįmanoma tiksliai pasakyti, kada br. *жвiр* imtas vartoti rašto kalboje, tačiau veikiausiai vėlai – bent jau Minske pradedamo leisti istorinio (XIV–XVIII a.) baltarusių kalbos žodyno kartotekoje, kaip malonėjo autorių painformuoti

per tarpininę M. Sivickienę tenykštė leksikografė A. Čebėruk, dar nėra jokių to žodžio pėdsakų.

Iš visų slavų čia aptariamą žvyro pavadinimą tikrai baltarusiai su lenkais tikrai ir turi. Tai, kaip žinia, slavų lituanizmams būdingas arealas. Dalis plačiau išplitusių baltarusių (neretai sykiu ir lenkų) lituanizmų, tiesa, gali pasitaikyti ir dar labiau į rytus, artimesnėse (vakarinėse) rusų šnektose. Ar šiuo atveju irgi yra panašiai, kol kas trūksta aiškių duomenų. Dabar leidžiamame apibendrinamajame rusų tarmių žodyne *жвур* „žvyras“ pateiktas (su prirašytu šaltiniu – lie. *žvỹras*) tikrai iš akademinio 1897 m. rusų kalbos žodyno (kur nenurodyta vartojimo vieta) ir dviejų senųjų rusų ateivių šnektų – apie Jėnavą Lietuvoje ir Preilius Latvijoje (CPHG IX 91; preiliškių rusų *жвур* pirmiausia, be abejo, reikėtų kildinti iš la. *žvirs* ar gal br. *жвир*).

Lietuvių kalboje *žvỹras* (*žvỹrius*, *žvyriùs*, *žvỹris*, *žvyrỹs*, *žvyrà*) – visuotinai pažįstamas žodis. Norminė, bendrinei kalbai teikiama ir jau įsigalėjusi lytis yra *žvỹras* (2 kirč.). Tarmėms iki tokios vienybės dar toli, nors ne syki galima konstatuoti, kad su tradicinėmis kurio kito kamieno formomis jau konkuruoja (ypač jaunesniųjų šnektose) *a* kamieno formos, pastaraisiais dešimtmečiais plintančios bei įsitvirtinančios, be abejo, pirmiausia dėl bendrinės kalbos poveikio. Informacija, gauta iš poros šimtų universiteto lituanistikos studentų ir papildyta iš kitų šaltinių, leidžia susidaryti maždaug tokį atskirų tradicinių variantų geografijos vaizdą. Labiausiai paplitęs yra *žvỹras*. Žemaičiai visur vien taip ir sako; įvairavimas tik toks, kad nevienodai kirčiuojama (šiaurės vakarų Žemaičiuose paprastai 2 kirč., pietų rytų – 4 kirč.), be to, gali skirtis skaičiaus kategorijos pasirinkimas (daug kur tevirtojama vienskaita, retai kur – pvz., Tirkšliuose – labiau įprasta daugiskaita, dar kitur šalia vienskaitos pavartojama ir daugiskaita, bet neretai kiek ypatingiau – žvyro atskiriems akmenukams, žvirgždams vadinti). Gretimi aukštaičiai irgi vartoja panašiai įvairuojantį *žvỹras*, pietuose šiek tiek peržengiantį Nemuną (Geļgaudiškis, Zapýškis), o rytuose neturintį griežtų ribų ir atskirais ruožais toli įsiterpiantį į kitų kamienų teritoriją (palei Latviją – iki Obėlių, Dusetų, pro Pānevėžį – iki Užpālių, Výžuonų, Utenòs, Alantòs). Pačiuose rytuose iš seno įsigalėjęs *žvỹrius* (Zarasaĩ, Sālakas, Daūgailiai, Utenà, Taurāgnai, Kùktiškės, Liñkmenys, Daugėliškis, Ignalinà, Mielagėnai, Adùtiškis, Molėtai, Švenčiònys, Strūnāitis), vienur kitur pasitaikantis ir labiau į vakarus, vidurio Lietuvoje (Pociūnėliai, Ramýgala). Tas pats *žvỹrius* bei retesnis jo kirčiavimo variantas *žvyriùs* pažįstamas visoje pietų Lietuvoje, šiaurėje prasidėdamas maždaug nuo Šakių, Krúonio ir Vievio (ir iš Baltarusijos plg. Gervėčių *жвиръс* Kardelytė GT 34). Prie rytinių šnektų, turinčių *žvỹrius*, iš vakarų šliejasi šnektos su variantu *žvyrỹs* (4 kirč.; Dusetos, Skāpiškis, Kùpiškis, Antašavà, Palėvenė, Siesikai, Ukmergė, Pabáiskas, Gėlvonai, Mùsninkai) bei *žvỹris* (Šimónys, Vadòkliai, Pùsnė, Gėlvonai, Palómenė);

vietomis ir šiaurinėje Užnemunėje (pereinamojoje zonoje tarp *žvỹrius* ir *žvỹras*) pasitaiko *žvỹris* (Sintautai, iš dalies – pramaišomis su *žvỹrius* – Griškabūdis). Trm. *žvỹris* /*žvyrỹs* tikriausiai yra ne savarankiškas darybos variantas, o atsiradęs iš senesnio *iu* kamieno varianto (*iu* kamienams pereiti į *ia* kamienus bei sutapti su jais ypač palankios sąlygos tose panevėžiškių, kupiškėnų bei kitose šnektose, kur *u* po minkštojo priebalsio virsta *i*). Geografiškai labiausiai ribotas yra *o* kamieno variantas *žvyrà* (4 kirč.), įsiterpęs į *žvỹras* teritoriją neplačiu ruožu, einančiu nuo Latvijos pasienio iki Šiaulių (Šapnagiai prie Šiaulių – LKT 217, Meškūičiai, Juodeičiai tarp Šakynos ir Žagārės, Jōniškis – dviejose pastarosiose vietose greta vartojamas ir *žvỹras*, Daunoravà į šiaurę nuo Jonišio); dėl ypatingo polinkio šiose vietose į *a* kamieną plg. *grybà* vietoj *grỹbas* (Šapnagiai), *žvirgždà* / *žvirgždas* (Juodeičiai) ir kt.

Įvairių darinių iš *žvỹras* (ar kitų variantų) tarmėse yra nemažai. Plačiai pažįstami dūriniai *žvỹrduobė* „duobė, iš kur kasamas žvyras“ (ret. *žvyriaduobė* Dūsetos) *žvỹrkelis* „žvyruojamas, žvyru išpiltas kelias“ (ret. *žvyriúotkelis* Geistaraĩ, Igliauka – LKŽ kartot.), be to, dar pasitaiko *žvỹrsmėlis* „smėlis su žvyru“ (Jiėznas), *žvỹriakalnis* „žvyro (žvyriaus) kalnas“ (Igliauka). Iš priesagų vedinių plačiau ar siauriau vartojami: dkt. *žvyrýnas* „žvyro ėmimo vieta; žvyro žemė, žvyrynė“, *žvyrýnė* „t. p.“, *žvyrijà* „t. p.“, *žvyrýtė* „žvyro žemė“; bdv. *žvyrúotas*, *-a* „žvyru išpiltas; su žvyru, žvyru aplipęs“ (Pabrėžos raštuose – dar ir „kruopėtas, lyg iš žvyrų sudarytas“), *žvyrinis*, *-ė* „su žvyru (apie žemę); žvyru skirtas (apie mašiną); kruopėtas, ruplėtas“, *žvyringas*, *-a* „su daug žvyro (apie žemę)“, *žvỹrinas*, *-à* „žvyru aplipęs, žvyruotas“ (Klaipėda, Plūngė, Várduva, Židikai). Reikšmė „žvyru (iš)pilti, žvyru taisyti (apie kelią, taką, kiemą)“ plačiausiai vartojamas vksm. *žvyrúoti* (: *žvỹras*, *žvyrà*, bet vietomis ir šalia *žvỹriùs*) bei *žvyriúoti* (: *žvỹriùs*, *žvyrỹs*, *žvỹris*), tačiau daug kur su juo konkuruoja, o vietomis ir visai jį atstoja *žvyravóti*, paskolintas iš le. *žwirowac* „t. p.“ (iš es. I formų yra *žvyrùiti* „t. p.“ Adūtiškis) ar gal tikrai (vietomis) sudarytas bei perdirbtas pagal slaviškos priesagos *-avoti* veiksmožodžius (plg. (*susi*)*draugavóti*, *garbavóti*, *kaliavóti*, *puikavóti*, *smarkavóti* ir kt.); palyginti reti yra tos pačios reikšmės *žvỹrinti* (Šilalė – šalia *žvyravóti*, Juodáičiai – šalia *žvyrúoti*), *žvỹryti* (Upýna). Iš kitokių išvestinių veiksmožodžių dar žinomas *žvyrinėti(s)* „žvyrelių lesalui ieškinėti (apie paukščius)“: *Ka(d) višta nežvyrinėtų, nežioginėtų, badu padvėstų* (Šātės – LKŽ kartot.). Priešdėlių vedinių pavyzdžiu gali eiti dkt. *priežvyris* „žemė prie žvyro“ (Jōniškis).

Lie. *žvỹras* yra įtrauktas jau į patį pirmąjį lietuvių kalbos žodyną (išėjusį, kaip *ma noma*, ypie 1620 m. ir galbūt pavadintą „Promptuarium dictionum Polonicarum, Latinarum et Lituanicarum“), kur jis taip pateiktas: Džiarstwo / *arena*, *glarea*, *fabulum*, žwirždai / žwiray 27 lp.; ten pat atskirai dar įrašytas išvestinis būdvardis *žvyringas* : Džiarstwiŧty / *arenofus*, *glareofus*, *fabulofus*. žwirždingas / žwiringas.

Beveik visiškai tikra, kad parašymą *žwiray* reikia skaityti *žvyrai*, o ne *žvyriai*, nes Sirvydas pirmajame žodyne, kaip ir vėlesniuose savo raštuose, panašiais atvejais gerai skyrė *r* ir *ř* (tokie nukrypimai, kaip *apfiberu* 117 šalia įprastinių *aptweriu*, *ariu*, *turiu* ir t. t., tėra labai retos išimtys). Vadinasi, nors galima konstatuoti, kad šen bei ten šnektose *žvyras* įsigali vietoj ankstesnio *žvyr̃ius* (ar iš pastarojo atsiradusio *žvyr̃is* || *žvyr̃ys*), neteisinga būtų apibendrinamai sakyti, kad rytų aukštaičiai kadaise tą žodį bus turėję tik *iu* kamieno : apie Anykščius (Anykščiai, Debeikiai, Kavárskas...), pavyzdžiui, dabar vartojamas *a* kamieno variantas *žvyras*, kaip aiškėja iš anykštėno Sirvydo pirmojo lietuvių kalbos žodyno, yra ne iš kur kitur atneštas, o iš senovės paveldėtas. Dėl reikšmės pirmasis žodynas lyg rodytų, kad *žvyrai* ir *žvirždai* galėjo būti (bent iš dalies) vartojami be kokio skirtumo, sinonimiškai. Antrajame Sirvydo žodyne („Dictionarium trium linguarum“, žinomame nuo III leidimo, išėjusio 1642 m.) žodžio *žvyrai* nebėra, yra tik *žvirždai* (*žvirzdai*), pavartotas tris sykius (vienu atveju – verčiant le. *piasek*, kur, rodos, neprasčiau būtų tikęs ir *žvyrai*, kitais dviem atvejais – verčiant le. *kamień* (choroba) ir *kamień dziarstwisty*, tad jau atskiresnėmis, labiau specializuotomis reikšmėmis). Nepasisekė *žvyro* (ar kitoniškų jo variantų) rasti nė kituose senuosiuose raštuose. Tą nebuvimą ar bent jau retumą iš dalies, be abejo, lėmė raštų turinys (biblijoje ir į ją atsiremiančiuose tekstuose paprastai išsiverčiama artima smėlio bei smiltelių sąvoka), bet iš dalies gal ir tai, kad seniau, kol nebuvo taip išplitęs kelių *žvyravimas* ir išaugusi mūrinė statyba, ir gyvoje kalboje žodis bus buvęs daug siauriau (ne visose šnektose) pažįstamas bei rečiau vartojamas.

Dabartinėje bendrinėje kalboje variantas *žvyras* nėra įsitvirtinęs iš karto ir be jokios konkurencijos. Ilgokai trukęs įvairavimas matyti jau vien iš naujesniųjų žodynų. Iš Vidurio Lietuvos (nuo Griñkiškio) kilęs Miežinis savo žodyne (išspausdintame 1894 m., bet parašytame jau 1868 m.) davė *žvyrius*, o žemaičio Ivinskio le. – lie. rankraštiniame žodyne yra, kaip ir reikėtų laukti, tiktai *žvyras* (s. v. v. *drzastwo*, *dziarstwo*, *kiz*). Didžiajam mūsų bendrinės kalbos normintojui Jablonskiui artimesnis bus buvęs – bent iki grįžimo į Lietuvą po Pirmojo pasaulinio karo – tikriausiai iš tėviškės (netoli Kudirkos Naumiesčio) prisimenamas variantas *žvyris* : 1918 m. „Mūsų žodynėlyje“, aiškindamas žodžius *žvirgždas* ir *žvizdras*, jis abejur rašė „žvyris (žvyras)“. Rytietis leksikografas Baronas, pirmajame r. – lie. žodyno leidime (1924) toleravęs visus dažnesnius variantus *žvyrius*, *žvyris*, *žvyras* (s. v. *зравуі*; s. v. v. *дресва*, *щербень* – tik *žvyras*), antrajame leidime (1933) tenkinosi vien *žvyr̃is* (s. v. v. *зр̃авуі*, *дресв̃á*). Kamantausko „Trumpo lietuvių kalbos kirčio mokslo“ II d. (1929 ir 1931) žodynėlyje pagrečiui įrašyta *žvyr̃as*, *žvyr̃i(u)s*. Panašių konkurencijos bei svyravimo pavyzdžių būtų galima pateikti dar daugiau. Net variantas *žvyra*, iš tarmių visai siaurai tepažįstamas, kartkarčiais išnirdavo XIX a. pabaigos bei XX a. pradžios spaudoje („Aušroje“, kalendoriuose).

Upelių, ežerų, kalvų, kaimų vardų, susijusių su apeliatyvu *žvỹras* (ar jo variantais), dabar pasitaiko įvairiose Lietuvos vietose, tik be specialesnių paieškų senesniuose dokumentuose kol kas nežinia, koks jų amžius. Tuo tarpu būtų galima nurodyti nebent tiktai Vilniaus ekonomijos kaimo pavadinimą *Жвируни* iš 1768 m. (žr. Spruogio nebaigtą spausdinti Географический указатель выборных документов..., s. 1. et a., 273).

Pereinant prie etimologizavimo išgalių svarstymo, vėl galima pradėti nuo slavų. Gal br. *жвир*, le. *żwir*, nepaisant jų periferinės padėties slavų kalbų teritorijoje ir vėlyvų šaltinių, vis dėlto taip natūraliai išaugę savo pačių dirvoje, taip akivaizdžiai fonetika, reikšme, daryba susiję su kitais slavų žodžiais, kad jų slaviškumas visiškai aiškus ir neginčijamas, o tuo pačiu jau išspręsta ir skolinimo krypties problema? Taip, deja, nėra. Ir ne tik dabar nematyti sąsajos su kitais slavų žodžiais. Niekas taip pat nėra įrodęs, kad tokios sąsajos būta anksčiau ar kad ji bent jau įmanoma. Briukneris, tiesa, lenkų kalbos etimologijos žodyne (Brückner SEJP 668 t.) le. *żwir* pateikia sykiu su visa krūva kitų žvyro, žvirgždo bei smėlio pavadinimų (le. *żarstwa*, *żerstwa*, *dziarstwo*, *drżąstwo*, s. – ch. *zwrst*, r. trm. *зверста*, *жерства*, lie. *żvir(g)ždai*, *żie(g)zdros*), tik tiek pasakydamas, kad nesą kito žodžio, kurs turėtų tokią įvairiojančią formą. Tai, žinoma, ne aiškinimas, o veikiau pripažinimas, kad normaliai, prisilaikant įprastinių fonetinių dėsnų, tų visų žodžių nė neįmanoma tarpusavy susieti. Nesiimant visko narplioti, čia pakaks iškelti tiktai tokį dalyką. Ankstesnės aiškiai klaidingos nuomonės, kad lie. *żvir(g)ždai* – slavizmas, Briukneris, kaip matyti, vėliau buvo atsisakęs ir ėmė kalbėti apie giminybę (kažkodėl sykiu prirašydamas visai kitos šaknies lie. *żie(g)zdros*). Pripažinus, kad *żvir(g)ždai* – pačios lietuvių kalbos žodis, į kilusį klausimą, ką laikyti artimiausiu jo giminaičiu – lie. *žvỹras* ar le. *żwir*, atsakymas, rodos, tegalėtų būti vienas – lietuvių kalbos žodį. Briukneris, deja, lie. *žvỹras* nutyli (tikriausiai dėl iš anksto įsikaltos nuomonės, jog tai slavizmas) ir pasirenka le. *żwir*, nė kiek nepaisydamas, kad tokiu atveju normaliai reikėtų laukti kitoniško pradžios priebalsių atliepimo. Vadinas, Briuknerio žodyno duomenys, jeigu jie analizuojami objektyviai ir be nereikalingo dirbtinumo, įrodo ne le. *żwir* slaviškumą, kaip kad norėtų autorius, o veikiau priešingą dalyką, būtent, kad jo neįmanoma paaiškinti kaip pačių slavų žodžio.

Žvilgsnis į rūpimą žvyro pavadinimą kaip į baltų žodį iš sykio atveria kur kas geresnes etimologizavimo perspektyvas. Negalima, tiesa, teigti, kad tai žodis, ir po šiai dienai išlaikęs aiškia savo darybos sandarą. Supaprastėjimas būdingas daugeliui senųjų darinių. O *žvỹras* tikriausiai bus atsiradęs dar gerokai prieš Sirvydą. Artimu paraleliniu vediniu gal būtų galima laikyti la. *zvira* „gargždas, žvirgždas (rupus upės žvyras)“, žinomą iš Stamerienės (netoli Gulbenės šiaurės rytų Latvijoje, žr. ME IV 776). Endzelynas, beje, klausimo forma kėlė mintį, ar tai nebus kon-

taminacijos padarinys : „Iš br. *жвир* + la. *zvirgzda*?“ Toks aiškinimas galimas – Stamerienėje žinoma lytis *žvira* ME IV 846, turėtų būti ir antrasis kontaminacijai reikalingas žodis (tik veikiausiai o kamieno, kaip ir gretimos Gulbenės *zvirgzds*² ME IV 777; *ā* kamieno *zvirgzda* apskritai latvių šnektose daug rečiau pasitaiko). La. *žvira* Endzelynas kildina iš br. *жвир*, ir apginti jo latviškumą iš tiesų dar sunkiau negu gretutinio *zvira*. O vis dėlto vienas kitas dalykas ir čia kelia bent kiek abejonių. Pirmiausia – žodžio geografija. Daugumas Miūlenbacho ir Endzelyno žodyne nurodytų vietų, turinčių *žvira* bei *žvirs*, koncentruojasi Gulbenės, Maduonos ir Jekabpilio rajonuose (tač apytikriai vadinamosiose sėliškosiose šnektose), nors pasitaiko ir gerokai toliau į vakarus (Burtniekai, Raiskumas, Lielvardē ir – dar labiau izoliuotai – Tērvetē). Ypač kliūva tai, kad žodžio kaip ir nėra pačiuose rytuose (išskyrus porą vietų prie Ludzos), jis visai nenurodytas iš Latvijos pietryčių rajonų (betarpiškos baltarusių kaimynystės). Tik čia, žinoma, dar negalima būti tikram, kad ME informacijos neapimtoje rytinėje ir ypač pietrytinėje Latvijos teritorijoje, kur slavizmų šiaip jau tirščiausia, žodis iš tiesų visiškai nepažįstamas. Kad tai bent kiek susiję su (patikimos) informacijos stoka, patvirtina, pavyzdžiui, naujesnieji duomenys iš Kalupės bei gretimų šnektų (į šiaurę nuo Daugpilio), kur *žvira* paprastai vartojas senimas, o germanizmą *grants* – vidutinioji ir jaunesnioji karta (Rekēna A. Amatniecības leksika ... Rīgā, 1975, 38). Apžvelgiant geografiją, dar galima pridėti, kad baltarusiai šiaurės vakarų kampe (latvių kaimynystėje), kiek galima spręsti iš jų šiaurės vakarų šnektų žodyno, gal tik vietomis turi *жвир* (tas žodis СБГ II 146 arti Latvijos nurodytas tik iš Jodlavičių, kur, beje, greta vartojamas ir *жарства*), nes čia dar išplitę *гравир*, *гравель*, *грант* (pastarieji du СБГ I 473, 477 cituojami iš Ludzos rajono Latvijoje), *жарствá* (СБГ II 142). Antra, skolinimui ne visai pritaria semantinė pusė. La. *žvira* (*žvirs*) reikšmė platesnė, labiau įvairuojanti – jis pirmiausia vartojamas natūraliai gamtoje esančiam žvirgždui, gargždui, žvyringai žemei, akmenuotai dirvai ar akmenuotai upės vagai, lengvam (vandenį praleidžiančiam) dirvožemiui vadinti, be to, vietomis dar žymi akmens trupėsius, gargažę (kalvėje) ir pan. Br. *жвир* – tai bene pirmiausia rupaus smėlio, žvyro kaip statybai, kelių taisymui ar kitiems tikslams vartojamos medžiagos pavadinimas (tokia reikšmė latvių žodžiui nesvetima, bet, rodos, turėtų būti antrinė, vėlesnė). Trečias dalykas – tai, kad latviams daug būdingesnė mot. g. lytis *žvira* negu vyr. g. *žvirs* (iš 32 skirtingų šnektų, nurodytų ME, tik 4 turi *žvirs*, dar vienoje sakoma abejaip), nors iš br. *жвир* labiau reikėtų laukti vyr. g. lyties (tai, žinoma, tik bendroji tendencija, kurios retkarčiais nesilaikoma, plg. la. *baravika* < br. *баравік* ar le. *borowik*, la. *blina* < br. *блін*, r. *блин* ar le. *blin*, la. *pūka* < (b)r. *nyx* ir kt.). Visi tie argumentai, deja, vargiai gali atsverti fonetikos kriterijų : ž- vietoj savo žodyje laukiamo z- lyg ir nepalieka vietos abejonėms dėl skolinimo. Iš bėdos, žinoma, dar būtų galima ginčyti, kad ž- čia nebūtinai yra skolini-

mo rodiklis. Ir iš tiesų juk negalima nuneigti, kad *ž* (vietoj *z*) latvių kalboje ne sykį atsiranda ekspresijos sumetimais (kaip *j* įterpimo, palatalizacijos apraiška), onomatopėjiniuose žodžiuose ar ir šiaip analogiškai pagal jau esamus svyravimo atvejus. Taip aiškinant *žvira* atsiradimą šalia *zvira*, galima būtų sakyti, kad br. *жвир* ir ypač lie. *žvyras* (*žvyrus*) tik vėliau gal bus padėję įsigalėti lyčiai *žvira* (*žvirs*) ir beveik visiškai išstumti *zvira*. Tvirtai visa tai teigti ir tokį aiškinimą laikyti pranašesniu už kildinimą iš br. *жвир* būtų, bent šiuo tarpu, aiškiai per drąsu (ateityje šiek tiek gal dar galėtų lemti čia neliesti rašytiniai šaltiniai).

Ir sutikus, kad lie. *žvyras* neturi neabejojamų atliepinių kitose baltų kalbose, jo giminytę su lie. *žvirgždas*, aiškiai senu veldiniu, vargiai būtų galima nuneigti. Neskyrė tų žodžių net Briukneris, nors tai nesiderino su jo intencija *žvyrą* paskelbti polonizmu. Teisingai abiejų žodžių artumą jau yra interpretavęs Špechtas, teįžiūrėdamas darybos skirtumą (Specht UID 212). Dabar lietuvių kalboje *žvirgždas* (ppr. 2, ret. 4 kirč.) retesnis negu *žvyras*, tačiau geografiškai jis nėra labai ribotas, ir gal tik Žemaičiuose (ypač jų šiaurinėje dalyje) galima rasti didesnių plotų visai be to žodžio. Reikšme paprastai kiek skiriasi nuo *žvyro* – juo vadinamas stambesnis žvyras, dažnai vienu akmenukų (be smėlio), vandens išskalauti akmenukai paežerėje ar paupyje, dirvos graužas, už žvyrą smulkesnė pilka derlinga žemė (Prėkulė, Juodaičiai), rečiau dar ir perdegusio ar šiaip suirusio bei susmulkinto akmens trupėsiai, vienur kitur – kalvėje išdegusių anglių atliekos, gargažė (Lukšiai) ar apskritai šlakas, ant kelių pilamos išdagos (Kapsukas), gruodelis, atsirandantis pašalnojus žemei su rasa (Kamajai – LKŽ kartot.). Keliai, sakoma, pilami žvyr(i)u, tik geležinkelio pylimams vartojamas žvirgždas (Gižai). Žvyruotas kelias, tiesa, gali būti žvirgžduotas, jeigu jis su akmenukais, žvirgždais (Vajasiškis). Be įprasčiausio *žvirgždas* (šen bei ten gal ribojamasi dgs. *žvirgždai*; kito kamiengalio yra *žvirgždà* jau nurodytame *žvyrà* areale bei *žvirgžda* „Kies“ KlvK 84), iš atskirų šnektų dar žinomi variantai be *-g-*: *žvirždai* (Kvėdarna – Būga AS 165 ir RR I 292), *žvirždas* (Užpaliai), *žvirždos* / *žvirždai* (Zietela – LKŽ kartot.). Raštai rodo, kad seniau tokie variantai bus⁸ buvę plačiau pažįstami. Daukša vartojo *žvirždas* (4), versdamas juo (pramaišomis su sinonimais *žiezdra* ir *smiltis*) le. *piasek* (šalia *žwirždo* DP 579_{33,36} dar yra *žwirždu* 316₄₃). Sirvydui buvo įprastas *žvirždai* (ppr. irgi atitinkantis le. *piasek* : PS I 112, 344, 380, II 70, 106, SD³ 290, be to, dar le. *dziarstwo* : SD¹ 27, 28, *kamień dziarstwisty* SD³ 93 ir *kamień choroba* SD³ 93), tačiau sykį parašyta ir su *-g-* : *piasek* / arena. *žwirgžday* SD¹ 120; svyravimą rodo ir žodynų būdvardžiai *žvirždingas* [(3x)-*žvirgždinis* (1x)], kaip tai matyti iš Pakalkos lietuviškųjų žodžių rodyklės (žr. Pirmasis lietuvių kalbos žodynas. – V., 1979, p. 895). Prūsų Lietuvoje tikrai patys senieji (XVII a.) rankraštiniai žodynai turi *žvirždai* : *Kieß – Žwirzdai* Q; *Sand. Smiltis žiezdroš žwirzdai* C II 363. Spausdintuose žodynuose yra *žvirgždas*, suporuotas su v. *Kieß* (R II 222, MŽ II 296;

dar plg. *žvirgždai, dū*, m. der grobe Kieß MŽ I 351); Kuršaičiui iš gyvos kalbos žodis nebuvo pažįstamas, tam reikalui jis turėjo *žiēzdro* (kurį ar kokius kitus jo variantus ankstesni žodynai dažniausiai pateikdavo ne „žvyro“, o „smėlio“ reikšme). Kad *žvirzdai* dar visai neseniai Žemaičiuose daugiau kur galėjo būti paprastas žodis, matyti, pavyzdžiui, iš Daukanto ūkiškų knygeliių ir Poškos rankraštinio žodyno (*žwirzday*, kamyczki drobne ostre). Šen bei ten pasitaikantis *žvirgždė* (ir *žvirgždė*?) „žvirgždo žemė, žvirgždynė“ – ne šiaip koks variantas, o jau vedinys iš *žvirgždas*. „Lietuvos TSR administracinio-teritorinio suskirstymo žinyne“ (2 d., V., 1976, p. 364) suregistruota 10 gyvenamųjų vietų, kurių vardai turi *Žvirgžd-* (iš jų tik dvi yra Žemaičiuose), ir 7 su *Žvirzd-* (visos, išskyrus vieną, – Žemaičiuose). Iš didesnių upelių ir ežerų vardus su *Žvirgžd-* turi 15 (Žemaičiuose bei ties jų riba – tik 2), o su *Žvirzd-* – tiktai 3 upeliai, ir visi jie yra Žemaičiuose (UEV 208). Rašytiniai šaltiniai ne vienu atveju leidžia konstatuoti, kad dabartiniai tikriniai vardai su *Žvirgžd-* seniau yra turėję *Žvirzd-*. Užvenčio apylinkės up. *Žvirgždė* ir k. *Žvirgždžiai* XVI a. ir dar vėliau abu yra turėję kamieną *Žvirzd-* (plg. *Жвурзды, Жвурзде, Жвурзда* Спрогис ГС 113; надъ рекою Звырздею недалеко сытува Звырзди... 1602 JbL 212), nors, matyt, jau tada būta šio tokio svyravimo (plg. up. *Жвурзда* Спрогис ГС 113). Daugų apylinkės k. *Žvirgždėnai*, žinomas nuo 1375 m., būdavo rašomas *Жвурзданы, Žvirzdany* (taip – gal iš tradicijos – dar XIX a., žr. SG XIV 875; ten plg. ir Girkalnio apyl. k. *Žvirzdzie* vietoj dab. *Žvirgždžiai*). Antra vertus, dalis vietovardžių tikriausiai iš seno (gal nuo pat savo atsiradimo) turi *Žvirgžd-*; prie tokių šliejasi ir Ramoškų dvarelis (dab. Ašmenės rj. Baltarusijos TSR) 1589 m. inventorius *Жвуркжудя* (ABK XIV 352).

Lie. *žvirgždas* bei *žvirždas* atliepinys la. *zvirgzds* „žvirgždas, žvyras“ bei kiti variantai (*zvirgzde, zvirgzda, i* kamieno – pagal *smiltis* – n. pl. *zvirgzdis* ir pan.) ar bent vediniai pažįstami daugelyje Latvijos vietų; ME IV 777 t., EH II 815 jie necituojami tiktai iš rytų, už linijos (pradedant nuo šiaurės) Liepna–Lubana–Biržai (tad pirmiausia iš vadinamųjų nesėliškųjų augšzemniekų šnektų), be to, retokai nurodoma juos esant Latvijos vakaruose ir aplink Rygą. Žinoma pora atskiresnių (darybos) variantų – *zvirgžņi* ir (kuršininkų) *zvirksnis* „t. p.“.

Ar prūsų kalba irgi yra turėjusi lie. *žvir(g)ždas* atliepinį (ar bent giminišką artimą darinį), tvirtai atsakyti sunku. Iš prūsų rašto paminklų žinomas tiktai smėlio pavadinimas, tačiau juo vienu prūsai vargiai galėjo išsiversti, dar turėjo būti žodis *žvirgždui* (žvyru) vadinti. Pr. *sixdo* „smėlis“ E 26 artimai susijęs su lie. *žiē(g)zdro*, *žiēgždro*, *žie(g)zdrai*, *žiegždras*, *žizdro*, *žigždras*, *žiegždà* (jie pažįstami „smėlio“, „žvirgždo“ ir pan. reikšmėmis), ir jau vien tai yra šio tokia atrama prielaidai, kad prūsų *žvirgždo* pavadinimas panašiai galėjo būti susijęs su lie. *žvirgždas*. Konkrečiau tokią prielaidą remiančių duomenų galima, rodos, rasti tiek bendrinėje, tiek ir tikrinėje prūsų leksikoje. Pr. *swixtis* „molinis puodas“ E 350

dabar siejamas su lie. *žvizdrà* „žvirgždas, žvyras“, *žvizdras* „žvyras; juodžemis su žvyru; smėlis“. Trautmanas dėl didesnio vienodumo prūsų žodį dar taisė į *swixdis* (Trautmann AS 156 t., 444), tačiau Endzelynei tai rodėsi esą nereikalinga – greta galėję būti *žvi(g)zd-* ir *žvikst-* (Endzelins SV 261). Taisomas ar netaisomas pr. *swixtis*, jo siejimas su lie. *žvizdra(s)* negali būti pakankamai tvirtas, nes labai abejotina, kad *žvizdra(s)* būtų senas žodis: pažįstamas jis neplačiai (pasitaiko, galima sakyti, vien vakarinėse žemaičių šnektose) ir tikriausiai bus atsiradęs, kaip jau yra užsiminęs Būga (RR I 292), sumišus žodžiams *žizdra(s)* / *žiezdra(s)* ir *žvirzdas* (šitokia kontaminacija aiškintinas ir iškreiptas parašymas *schwiefdras* BB S ir 22 18). Sunku sykiu su Trautmanu įsivaizduoti, kad šalia smėlio pavadinimo su pradžios *ġ-* (lie. *žiēzdroš*, pr. *sixdo*, v. v. a. *kis*) iš seno dar būtų buvęs paralelinis pavadinimas su *ġu-* (lie. *žvizdra* ir kt.; iš jo dėl polonizmo *žvyras* bei la. *zvirgt* įtakos atsiradęs ir lie. *žviřgždas*, la. *zvirgzds*). Kaip tik dėl to gal geriau būtų grįžti prie Becenbergerio aiškinimo, pagal kurį pr. *swixtis* rodąs buvus pr. *zvirgzdis* ar *zvirkstis* (: lie. *žviřgždas*, la. *zvirgzds*) „žvirgždžius, žvirgždėtas puodas“ (į didesnių indų molį būdavę primaišoma žvirgždo, skaldos); rankraščio originale vietoj *r* galėjęs būti sutrumpinimo ženklelis, nepastebėtas perrašinėtojo (BB XXIII 309, KZ L 197; iš Endzelyno atpasakojimo nematyti, kad jis tokį aiškinimą būtų laikęs neįmanomu). Bene dar iškalbingesnis yra prūsų vietovardis *Swirxstein* (vėliau v. *Schwirgstein*), kurį Gerulis paliko nepaaiškinęs, tik išskyrė priesagą *-ein-* (Gerullis AO 180). Nėra rimtų kliūčių jį interpretuoti kaip *Zvirkst-ein* – toponimizuotą apeliatyvinį vadinimą, bemaž ištisai – pamatiniu kamienu (išskyrus galinių priebalsių duslumą-skardumą), priesaga ir reikšme – atitinkantį la. *zviřgzdiene*² bei *zvirgzdiene*² „žvirgždynė“ (prūsų vietovardžių užrašymuose *ks* ir dažniau per-teikiamas raidžių junginiu *xs*, plg. *Craxsen*, *Krixstein*; dėl pr. *Zvirkst-* dar žr. Būga RR III 523). Tad pr. *swixtis* ir *Swirxstein*, paremdami vienas kitą, sutartinai sako, kad lie. *žviřgždas* (*žviřzdas*), la. *zvirgzds* prūsams veikiausiai bus atstojęs *zvirkst-(is)*.

Jau išeinant už baltų kalbų ribų, lie. *žviř(g)ždas*, *žviřzdas*, la. *zvirgzds* įprasta sieti su s.-ch. *zvrst* „toks minkštas akmuo“, šalia kurio dar nurodomas atskiresnis (jau iš sl. **gvvrsta*) r. vak. trm. *zvepcma* „rupus smėlis, žvyras“ (Būga RR I 292, 442, Trautmann BSW 375; dėl slavų žodžio pradžios įvairavimo iš vėlesnės literatūros dar plg. Jurkowski ZPSS 2 51 tt., ypač 57). Užsimojus rekonstruoti baltams ir slavams bendrą pradinę formą, – tai, beje, šiuo atveju gali kam rodytis nelabai tikslinga bei būtina, – reikėtų, matyt, sutikti su jau esamu Trautmano sprendimu : lie. ir la. formose įvykusi asimiliacija pagal skardžiąją žodžio pradžią, pirma buvę bl. -sl. **žuirsta-*. Rekonstrukciją su dusliaisiais galo (priesagos) priebalsiais dabar papildomai dar paremtų pr. *swixtis* ir *Swirxstein* (jeigu, žinoma, pritariama ką tik sakytai jų interpretacijai). Priešais sibiliantą esantį gomurio užpakalinį priebalsį jau ne vienas kalbininkas yra laikęs įterptiniu tiek prieš Trautmaną

(Būga RR I 292, Endzelīns DI II 422), tiek ir po jo (Stang VGBS 109); tokį traktavimą bent kiek dar galėtų sustiprinti žodžio variantų (ir į juos atsiremiančių vietovardžių) rašytinė istorija lietuvių kalboje.

Paašškėjęs lie. *žviř(g)ždas* bei *žviřzdas* atliepinių ratas giminiškose kalbose tik tiek sako, jog čia esama seno žodžio, veikiausiai priklausančio prie specifinių (separatinių) baltų ir slavų leksikos bendrybių. Tikrajai etimologijai reikia daugiau ko – atskleisti, jeigu įmanoma, pirmąją žodžio darybą bei motyvaciją. Šia linkme iki šiol, deja, mažai kas daryta. Tiesa, jau Bylenšteinas savo gramatikoje la. *zvirg-zda* / *zvirg-zde* „žvyras“ yra susiejęs su *zvirg-t* „(pa)žirti, subyrėti“ ir abstrahavęs (remdamasis tik tuo vienu pavyzdžiu) priesagą *-zda* (*-zde*), kuri nuo kiek dažnesnės priesagos *-da* (*-de*) tesiskirianti eufoninio *z* įterpimu (Bielenstein LS I 277). Panašiai Leskynas, nors pateikdamas lie. *žviř(g)ždas* (sugretintą su la. *zvirgzde*) prie *-o-* priesagos žodžių, irgi priminė la. *zvirgt*, dėl kurio esą būtų galima išskirti ir priesagą *-d-* (Leskien B 163). Gerokai vėliau Špechtas kalbėjo apie „plėstuką“ *d* (šalia *t*), tačiau jo analizė – ne darybinė, paremta esančia ar galėjusia būti darybos opozicija, o morfeminė ar gal veikiau perdėm formali, paremta sinonimų *žviřz-d-ai* (*žviřgž-d-ai*), *gařgž-d-as*, s.-ch. *zvřs-t*, r. trm. *zvepc-m-a* gretinimu (Specht UID 220, 228 – pastarojoje vietoje dar ir *gráu-ž-as*). Endzelynas la. *zvirgzdi*, lie. *žviř(g)ždai* įrašė tarp *-d(a)s* žodžių, to niekaip neargumentuodamas (Endzelīns LVG 390), tik iš žodyno matyti, kad jis nė kiek neabejojo giminyste su *zvirgt* tiek jau minėtąja reikšme „(pa)žirti, subyrėti“ (žinoma iš senųjų žodynų ir vienos kitos šnektos), tiek veikiausiai ir antrąja reikšme, paimta iš vieno rankraštinio la. – r. žodyno ir rusiškai perteikta „шорошить“ (ME IV 777 s. v. *zvirgt*, 778 s. v. I *zvirgzds*). Abi reikšmės glaudžiai susijusios (kas nors pažirdamas, (su)byrėdamas kartu sukelia ir garsą, čežėjimą). Vien tik garsine reikšme pažįstamas dažnesnis la. *zviřkšêt* (*zviřkšêt*, *zvirksêt*, *zviřkstêt*, *zviřkškêt*) „čežėti, čerkšti, čirkšti (apie garsą, sukeliama riedančių žirnių, beriamo ar pervažiuojamo žvyro, degančio kadagio ir pan.)“ ME IV 778 (nurodyta sąsaja su *zvirgt* 2 rkšm., *zvirgulis* „žvangalas, skambalėlis“), šalia kurio yra ir *žvirkš(k)êt*, *žviřkstêt* „t. p.“ ME IV 846, EH II 824. Čia turėtų priklausyti (gal tiktai kaip perdirbinys iš *dzirgzde*) ir (ret.) *zvirgzds* „sausgėla, girgždėlė“ ME IV 778. Kitų balsių kaitos laipsnių giminaičiai yra *zverksêt* „žviegti (?)“ ME IV 771, *žverkstêt* „girgždėti (taip ir *žvėrkstêt* EH II 824); žviegti; paikai, ne vietoj kalbėti, tauzyti“ ME 844, gal *zvėrgzdêt* (junginyje *zvėrgzduošie smiekli*) ME IV 772, taip pat *zvarkstêt* „barškėti, džerškėti, žvangėti; daug, paikai ar gergždžiančiu balsu kalbėti, tauzyti“ bei *zvarkšêt* (*zvarkškêt*) „t. p.; verkti, žliumbti“ ME IV 766, *zvardzinât* „žvanginti“ bei *zvangzdêt* „t. p.“ EH II 814, *zvārdzêt* „čežėti, žvangėti“ ME IV 767 t., *zvārgt* „skambėti“ EH II 814 (ir *zvārgulis* „žvangalas, skambalėlis; burbulis (Trollus europaeus L.)“ ME IV 768, EH II 814), *zvārksêt* „barškėti, girgždėti, džerškėti“ ME IV 768, *žvardzêt*

„žvangėti, džerškėti“ ME IV 842, *žvařgzdēt* „t. p.“ ME IV 842, EH II 824, *žvarkstēt* „barškėti, girgždėti, čežėti, žvangėti, girgsėti, niekus tauzyti“ (su vediniais *žvařkste* „plepė“, *žvarkstene* „niektauza“ ir pan.) ME IV 842, *žvarkšēt* „t. p.“ ME IV 843, *žvārdzēt*², *žvārgzdēt* bei *žvārkstēt* ME IV 843 t. (visi „žvangėti“ arba dar ir kitomis jau pažįstamomis garsinėmis reikšmėmis) ir kt.

Lietuvių kalboje žodžių, forma ir semantika artimai susijusių su pateiktąja latvių žodžių grupe, kur kas mažiau, ir tie patys retai kur pasitaiko. Iš Žemaičių šiaurės vakarų kampo (Įpiltiės – tarp Laūkžmenio ir Lenkimų) Untulis LKŽ kartotekai yra užrašęs *žvirgždėti* pasakyme *žvirgžd(a) pavažos, pliku keliu važiuojant*, tad reikšme „čerškėti, čirpti (kam nors brūžinant)“. Rytų aukštaičiams tarp Daugėlišio ir Švenčionių pažįstama daina su *žvirguoti* „virkauti (?)“: *Kaip gailiai aš kukuosiu / ... kaip gailiai aš žvirguosiu* (LKŽ kartot.). Kito balsių kaitos laipsnio yra *žvargždėti* (-da) „gargėti (хрипеть)“ BŽ 602 ir *žvargždynė* „žvirgžd(yn)ė“ : *Zvargzdīne kur po apačia zviras, zvirgzdas* J rankr. (cit. iš LKŽ kartot.).

Žvirgždo bei žvyro (panašiai kaip ir smėlio, žr. Buck DS 22 t.) pavadinimai indoeuropiečių kalbose etimologiškai bene dažniausiai remiasi smulkinimą – grūdimą, trynimą, malimą, daužymą, graužimą, trupinimą – arba ir patį trupėjimą, subyrėjimą žyminčiais veiksmoždziais. Tad sąsaja su la. *zvirgt* „(pa)žirti, subyrėti“ ypač akivaizdi. Tačiau santykiavimas su garsinių reikšmių veiksmoždziais irgi nėra jokia išimtis, plg. *gařgzdas* „graužas, žvirgždas, žvyras; žvirgždė“, la. (ret.) *gargzda* „žvirgždė“ : *geřgzti* „džergžti, girgždėti“ (ir bg. *zpažop* „graužas, žvirgždas; žvirgždė“ arba tos pačios šaknies, žr. Duridanov Don. Balt. 107 t., ar bent jau garsažodinis, susijęs su tokiu pat reduplikaciniu bg. *zpažopja* „plepėti; cirškėti, čiulbėti“ БЕР I 270; naujesnis ir todėl dar aiškesnės darybos yra *girgždaī* „žvirgždas“ LKŽ III 337 s. v. *giřgzdas 4* : *girgždėti*; čia minėtinas ir *gurgždynas* „žvirgždynas“ LKŽ III 749); la. *zvingža* „žvirgžd(yn)ė“ ME IV 776 (jei tikrai su -n-) : *zvingt* „zvimbti (ausyse)“ (šalia *zviņkšēt* „t. p.; džerškėti, žvangėti“, lie. *žvangėti* ir kt.); č. *štěrk* „žvyras, graužas“, slov. *štrk* „t. p.“, le. *szcerk* „t. p.“, luž. a. *šćerk* „t. p.; girgždesys“ : č. *štěrkati* „čežėti, džerškėti, žvangėti, barškėti, dardėti“, luž. a. *šćerkać* „t. p.“ (pan. rkšm. ir slov. *štrkat*, le. *szcerkać*); r., ukr. *xpjaц* „žvyras, žvirgždas“, slov. *hrěšč* „t. p.; gergždžiamas balsas, traškesys“ : r. *xpестěть* „traškėti“, *xpяцтaть* „t. p.; belsti, trankyti“, slov. *hřešćati* „girgždėti, traškėti, šaižiai kalbėti“, *hrěstati* „girgždėti, traškėti“.

Ir vis dėlto pateiktąją latvių ir lietuvių žodžių grupę sunku laikyti ta ieškomąja baze, iš kurios būtų betarpiškai išaugęs čia rūpimas žvirgždo pavadinimas. Ji tokiai funkcijai, apskritai paėmus, per daug nauja. Dėl garsinių reikšmių savotiško derinimosi su fonetiniu pavidalu gali net rodytis, jog tai perdėm onomatopėjinės prigimties nesena žodžių grupė. Tačiau dabartinis onomatopėjinis grupės pobūdis veikiau tėra antrinis (prie suartėjimo su onomatopėjine leksika galėjo prisidėti

kitur priklausančių žodžių poveikis ar net perdirbinėjimas, plg. Endzelyno s. v. *zvirškšēt* užsimintą galimą ryšį su *svirkstēt*, *svirkš(k)ēt*). Onomatopėjiškumas apskritai ne sykį yra tiktai tariamas: jau vien tai, kad jis kalbose nesutampa, verčia aiškinimo ieškoti ne nekalbinių garsų imitavime, o konkrečioje kalboje, jos jau anksčiau turėjo leksikoje. Norint susekti, kas slypi už čia apžvelgtos žodžių grupės, iš kur ji pati yra išaugusi, reikia pasidomėti galimais giminaičiais, labiau atsisikiriančiais savo forma, be to, turinčiais, be garsinių, dar ir kitokių reikšmių. Prisiiminus, kad *žvir(g)ždo* (su atliepiniais) gomurio užpakalinis priebalsis tikriausiai yra įterptinis, o šios grupės atstovai visi be išimties turi tą priebalsį (ir jau vien tai kliudo betarpiškai iš jų vesti žvirgždo pavadinimą), nesunku priėti prie išvados, jog pastarieji yra išplėsti determinatyvu *g*. Tač galima laukti giminaičių su kokiu kitu determinatyvu arba ir visai be jo, reprezentuojančių gryną šaknį.

Su lūpiniu determinatyvu *b* čia priklauso *žvirbti* (-ia, -ė) / *žveřbti* (-ia, -ė) „verk-
ti“ (Lėipalingis – LKŽ kartot.), *žverbėti* „apraibti, žiežirbomis aptekti (apie akis)“ (J rnr., Salantaĩ – LKŽ kartot.), (dzūkų) *žverblėti* (*žveřbla*; ret. *žvirblėti*, -ėja / *žvirbla*) „tviskėti, žibėti, spindėti“, *žveřblėti* (-ėja, -ėjo) „(žiema) giedrytis, šalti“ (Švenčionėliai – LKŽ kartot.), *žverblėntis* „žioruoti“ (Kamajaĩ), *žverblūs* „pagelus, šiaurus, šiurpus, šaltas ir drėgnas“, *žvarbūs* „t. p.; žiudrus, šiurkštus, dygus; šaižus, raižus, aštrus (apie balsa)“, *žvařbti* „stirti, stipti, šiurpti (nuo šalčio), šalti“. Šių žodžių reikšmės jau daug įvairesnės, tačiau jų skirtumai, nors iš sykio ir gali pasirodyti esą labai žymūs ir sunkiai suderinami, nė kiek neverčia atsisakyti minties, jog tai etimologiškai vieninga leksikos grupė, be to, dar susijusi su anksčiau apžvelgta determinatyvo *g* grupe. Apie „(intensyvaus) garso“ ir „šalimo (šalčio, šaltumo)“ reikšmių buvimą (dažniausiai ir atsiradimą) šalia „spindėjimo (šviesos)“ reikšmių, taip dažnai konstatuojamą baltų ir kitose indoeuropiečių kalbose, specialiai yra kalbėta kitoje vietoje (Urbutis BEE 180–184). Natūralu, kad *žvarbūs* vartojamas kalbant ne vien apie orą ar balsa, bet dar, priderintas prie sinonimų *šiurkštus*, *aštrus* bei pan.; ir apie lietimu suvokiamus kietus daiktus, galinčius sukelti panašų nemalonų jausmą – iš čia reikšmė „žiudrus, šiurkštus, dygus“; maždaug tokia reikšmė – „standžiai (stambiai) aštrus“ (pvz., audeklas) – LKŽ redakcijai iš Gaūrės užrašytas tolimesnis vedinys *žvarbzdus*. (Informantai, aiškindami *žvirgždo* reikšmę, ne sykį pavadinamojo daikto – trupėsių, akmenėlių – skiriamuoju bruožu nurodo aštrumą, šiurkštumą!) Bendrąjį semantikos vaizdą bent kiek dar papildo *žveřblas* (dgs. vrd. *žveřblai*) „kas eina galvą iškėlęs, smagus, gyvas, vikrus, smarkus“ Saldūtiškis, Taurėgnai (*žveřblas* „smarkaus būdo žmogus“ Sālakas – LKŽ kartot.); vietomis bežinomas sustabarėjęs palyginimas *eina* (*lekia...*) *kaip žveřblas* (Liñkmenys), vartojamas, nusakant arklio (ar kito gyvulio) greitą, vikrą, žvitrą, žvalų, smagų ėjimą ar bėgimą. Gal čia prišlietinas ir *prižvirbinti* „primušti“ (Rōkiškis – LKŽ kartot.). Dėl „greito judėjimo“ reikšmių

sambūvio su „spindėjimo“ reikšmėmis irgi jau yra plačiai rašyta kita proga (Urbutis BEE 60 t.). Labai gali būti, kad šiai grupei dar pridera lie. *žvirblis*, la. (Elgerio žod.) *zvirblis*, (bendr. klb.) *zvirbulis* (vienoje kitoje Latvijos vidurio šnekte dar pasitaiko *žvirbulis*); paukštelis veikiau pavadintas pagal įkyroką balsą, réksmingumą negu judrumą, vikrumą, plg. sinon. la. *ciguzis* (onomatop., kaip ir arimas le. *czyż*, r. *чуж* ir kt. „alksninukas“), *zvīgurs* (:*zvīgāt* „juoktis, žvygauti“; ir *zvīgurs* šalia *žviguôt* „juokais prapliupti, žvingauti“, *žvīga* „niektauzas, jukšė, švaipa“), *žīgur(i)s* (:*žīgāt* „čirpinti, prastai griežti; verkti, žliumbti; pliaukšti“); dar plg. lie. *čivōkas* „kas čivksi (žvirblio epitetas)“.

Neišplėstinė šaknis ypač gerai išlaikyta latvių. Pailgintojo balsių kaitos laipsnio yra la. (ret.) *zvērs* „žaižaruojantis (iš pykčio), liepsningas, stiklinis (apie akis)“ ME IV 773, (ret.) *zvērēt* (*zvērētiēs*) „žioruoti, rusenti“ ME IV 772, *zvēruôt* (*zvēruôt*, *zvēruôt*) (ppr. 3 asm.) „žerėti, tviskėti, spindėti, žioruoti, žybsėti, mirguliuoti“ ME IV 815, EH II 815, ret. *zvērīnāt* „īkurti, īpūsti (ugnī); kepti, spraginti (silkę ant žarijų)“ ME IV 773 (ko gero čia pat reikėtų skirti, tiktai laikyti jau kitų – „greito judėjimo“ – reikšmių atstovais, la. ret. *zvēruot* „vėtyti“ su ret. *zvēris*² „vėtyklė; pelų šakė“ ME IV 773 t.); silpnojo laipsnio – la. *zvirēt* (-u, -ēju) „blizgėti, tviskėti, žerėti“ ME IV 777, EH II 815, ret. *zvirnēt* „t. p. (?)“ EH II 815, (nepakankamai aiškus raštu) *zvirt* „žerėti, spindėti; spinduliuoti (?)“ ME IV 778, (su pailgintu balsiu) *zvirēt* „žerėti, spindėti“ ME IV 781, EH II 816. Šalia įprastesnių „spindėjimo“ reikšmių reprezentantų „greito judėjimo“ reikšmes galbūt reprezentuoja la. *zvīrš* (dkt. ar bdv. ?) „judrus, vikrus, darbštus, žvalus, žvitrus vaikas“ ir *zvīrīgs* „judrus, guvus, gyvas“ (abu tik iš Saldaus šnektos) ME IV 781, gal kartais ir ret. *zvāruôt* „mosikuoti, švytuoti (?)“ EH II 814. Abejopų reikšmių atstovų yra bent kiek žinoma ir lietuvių kalboje: *žvirlióti* „lakstyti, bėgioti“ Šakiai, *žvėrus* „gyvas, greitas, nenustovintis vietoje (apie arkli)“ Kūktiškės (abu – LKŽ kartot.); *apžvyrúoti* „apžilpti, (apsi)tavaruoti, aptemti (akyse)“ J I 105 (orig. *Apžvirú'ti... Akysè apžviráva*; klaidingą šaknies balsio užrašymą jau yra taisęs Būga, pasiremdamas *svyrúoti* : *svirti*, *švytuóti* : *švisti* ir pan. analogija, žr. Būga RR II 479, 676). Užsienio etimologai kartais kaip šios šeimos atstavą nurodo lie. *žvyrė* „baltasis tetervinas, *Lagopus lagopus* (L.)“, tačiau visai galimas dalykas, kad šio žodžio, nors dabar ornitologijos literatūroje laikomo norminiu to paukščio pavadinimu, gyvavimas lietuvių kalboje prasideda tiktai nuo Miežinio žodyno, kuriame jis bene bus atsiradęs, autoriui sulietuvinus la. *zvīre* „t. p.“ (latvių žodžio etimologizavimą savo ruožtu komplikuoja tai, kad jis eina dar ir čiurlio pavadinimu, be to, tokiomis pat reikšmėmis latviai greta pažįsta ir *svīre*², *svīris*, plg. lie. *svyrulys* „čiurlys“). Garsinių reikšmių atstavu gal tiktų laikyti *žveruoti* „žveberioti, vapalioti“ (Šakiai – LKŽ kartot. užrašyta *žvéruoja*). Kad seniau šios šaknies žodžių lietuvių leksikoje būta ir daugiau, ir labiau paplitusių (ypač „spindėjimo“ reikšmė-

mis), matyti iš hidronimų, plg. upėvardžius *Žvėrė*, *Žvarantà*, *Žvārilās*, (su determ. b) *Žvaībalas*, gal dar *Žvērupis* ir kt. (UEV 207 ir plg. Vanagas LHEŽ 407; tiksliai apibrėžti čia priklausančių hidronimų ratą be specialaus tyrinėjimo, apimančio, be kita ko, ir istorinius šaltinius, tuo tarpu neįmanoma). Iš prūsų hidronimų gal čia galėtų priklausyti *Swer-oth* ež. ir (su didesne abejojimu) *Swer-epe* / *-epa* up. (Gerullis AO 179, su kitonišku siejimu).

„Spindėjimo“ reikšmių žodžių šeimoms labai dažnai kartu būdingos ir „žiūrėjimo, matymo“ reikšmės. Taip yra ir šiuo atveju. Su jau apžvelgtais žodžiais šaknies pavidalu artimai susiję lie. *žvarksóti* „žiūrėti nustebusiam, (nustebus) spoksoti“ (dėl jo plačiau žr. BEE 120), *žvirksóti* „žiurksoti“ (J rankr. – LKŽ kartot.), tačiau dabar „žiūrėjimo“ reikšmių atstovai paprastai atsiskiria ypatinga nykstamojo balsių kaitos laipsnio šaknimi, plg. *žiurksóti* „žiūrėti akis pastačius, kiūtoti atviromis akimis“, *žiūrstelėti*, *pra-*, *su-žiūrti*; *žiūrėti* ir kt. Latvių kalboje šios grupės atstovai gerokai retesni, plg. *žūrēt* „žiūrėti (iš pasalu)“ ME IV 837, EH II 823, (su determinatyvu *g*) *žurguôt* „t. p.“ ME IV 833. Iš vienos šnektos tas pats *žūrēt* dar žinomas reikšme „žioruoti (be liepsnos degti)“ (ME IV 837 s. v. III *žūrēt*), vadinasi, kaip „spindėjimo“ reikšmių reprezentantas. Pasitaiko ir lietuvių kalboje žodžių su *(i)u* bei *(i)ū* šaknyje neįprastinėmis „žiūrėjimo“, o „spindėjimo“ reikšmėmis, pvz.: *žiurksóti* „vos žibėti, spingsoti“ (Kvėdarna), *ap-žiūrti* (*-žiūra*, *-žiūro*) „apraibti, imti tavaruoti“ (Geistaraī, Pasvalys), *žiūruóti* „žioruoti“ (Várduva; *Aúšta aušrélė*, *žiurū'oja* JR 23), *žiūronėlis* – žiedo epitetas dainose: *nuskandinau žiedelį, rankelių žiūronelį* (Jurbarkas – LKŽ kartot.).

Frenkelis, apžvelgdamas čia liečiamą žodžių šeimą (jo suprastą kiek siauriau – be garsinių reikšmių atstovų, jau nekalbant apie žvirgždo pavadinimus), neišėjo už (rytų) baltų kalbų ribų (Fraenkel LEW 1316 s. v. *žiūrėti*, 1326 s. v. *žvarbùs*, 1329 s. v. *žvyruóti*). Į šią šeimą įtraukiant s.-ch. *zvřst*, ne pro šalį būtų rasti slavų kalbose ir daugiau giminaičių. Pirmiausia įtarimą kelia le. *zwierniadło*, slov. (trm.) *zveredlo* (*džveradlo*, *džviradlo*) „veidrodis“ (šalia s. sl. *zrěcalo*, č. *zrcadlo*, r. *зеркало* ir kt.), kurie lyg rodytų, kad šalia sl. **zbrkati* (**zbrcati*) „žiūrėti“ galėjo būti ir **zvbrkati* (**zvbrcati*), savo šaknies pavidalu sutampantis su la. *zvir(ê)t* ir kt., o reikšme – su lie. *žiūrėti* ir kt. (kur kas mažiau įtaigus Macheko mėginimas remtis lie. *žvilgėti*, žr. Machek ESJČ 718 t.). Be to, ne per seniausiai Varbot yra iškėlusį visai priimtina mintį, kad r. (trm.) *зырнуть* „žiūrėti, dairytis, stebėti“ (su *зыркать*, *зыркнуть* „dilbčioti; žerėti, žverblėti“ ir kt.) ir Poliesės *зырпум'* „(i)kaitinti“ (ir kt.) leidžia rekonstruoti sl. **zyriti* ar net, atsižvelgiant į galimą vėlesnę bendraties perdirbimą, **zyrėti* „žerėti (kaisti)“ > „žiūrėti“ – tikslų lie. *žiūrėti* atliepinį (Варбот БСН 37-39). Tad pasirodo, kad s.-ch. *zvřst* ne toks jau vienišas slavų kalbose, pasitaiko jose ir daugiau tos pačios žodžių šeimos palikuonių. Tiktai „spindėjimo“ (ir „žiūrėjimo“) reikšmių baltų žodžiams nurodyti giminaičių iš slavų kalbų tuo

tarpu dar neįprasta. Daug senesnes tradicijas turi siejimas su senosios indų kalbos leksikos duomenimis. Jau 1912 m. Personas jungė s. i. *jvárati* „(jis) karščiuoja, (ji) drugys krečia“, *jválati* „dega, liepsnoja, žėruoja“, *jvaláh, jvāláh* „liepsna, šviesa“ ir la. *zvērs, zvēruot*, silpnojo laipsnio lytimis (su *jūr-* < *jvūr-* < *ġuř-*) laikydamas s. i. *jūr̥vati* „svilina“, *jūr̥nh* „karštis, kaitri ugnis“ ir pridurdamas, kad čia, o ne, kaip buvę įprasta, prie *ġer-* (plg. lie. *žėrėti* ir kt.) fonetiškai labiau tinką dėti ir lie. *žiūrėti* (Persson BIW I 120 tt.). Toks aiškinimas vėliau įėjo ir į bendrosios indoeuropiečių leksikos etimologijos žodynus, kuriuose minėtų sen. indų ir rytų baltų žodžių pamatu, dar iš vakarų germanų pridėjus labiau abejojamus v. ol. *coorts*, v.v.ž. *korts* „karštis, drugys“, rekonstruojama ide. **ġuer-* (*ġuerə-*) „šviesti (švytėti) ir būti karštam“ (Walde–Pokorny VWIS I 643, Pokorny IEW 479; naujajame sen. indų etimologijos žodyne sakoma, kad sen. indų žodžiai neturi visiškai tikrų giminaičių, tačiau ką tik referuotas siejimas vis dėlto laikomas patikimiausiu, žr. Mayrhofer KEWA I 450).

Baltų ir slavų kalbose šalia dar yra gerokai tokių žodžių, kurie nuo jau apžvelgtų iš esmės tesiskiria tuo, kad jų šaknyje nėra -v-, plg. lie. *žėrėti* „spindėti, blizgėti, tviskėti, švytėti“, *žarijà* (dgs. *žarijos*) „deganti, žėruojanti anglis“, *žarà* „pašvaistė, atšvaitas, pamėnai“, taip pat *žeřti* „berti, skleisti; smarkiai eiti, važiuoti ar šiaip ką daryti“, *žirti* „birti, sklisti“, šalia kurių ir *apžirti* „apraibti“, *žiruoti* „žiruoti“ ir pan. („byrėjimo, skleidimo“ ir panašių reikšmių žodžiai etimologų kartais dirbtinai atskiriami nuo „spindėjimo“ reikšmių žodžių, žr., pvz., Pokorny IEW 441; dėl semantinės raidos ypač plg. *šviesti* (*šveřti*) „žibėti, spindėti“: „šviesti, žerti“ bei *švaistyti* „dažnai šviesti, (refl.) giedrytis“: „svaidyti, blaškyti, žarstyti, kleisti“, taip pat *blinkčioti* „blyksčioti“: „svaidyti, mėtyti“ ir kt.; Frenkelis teisingai tokio skyrimo nesilaikė, žr. jo LEW 1302, 1314 ir kitur), la. *zars* „spindulys; šaka“, pr. *sari* „žarijos“, *passortis* „žarsteklis“, s. sl. *zorja / zarja* „šviesa, spindesys, spindulys“, *zvėřti* „matyti, žvelgti“ ir kt. Kol kas nėra pasisekę rasti pacituotų žodžių neabejotamų atliepinių kitose indoeuropiečių kalbose, tad etimologizavimo problema vis dar tebėra atvira (tai patvirtina ir ką tik pasirodęs originalus mėginimas visai naujai įjungti šiuos žodžius į indoeuropiečių leksiką, žr. Mažiulis PKP II 256²⁵). Esant tokiai padėčiai, derėtų čia priminti Persono kadaise iškeltą mintį, kad vargiai būtų tikslinga visai atriboti lie. *žėrėti* grupės žodžius nuo la. *zvėřēt* ir kt. ir kad sąsają esą galima paaiškinti indoeuropietiška lyčių, prasidedančių C (priebalsis) + *u* ir lyčių be to *u* kaita, vykusia veikiausiai ir tada, kai C – gomurinis priebalsis (pastarajam atvejui iliustruoti buvo pateikta s. sl. *kvasъ* – lo. *cāseus*, lie. *kvāpas* – r. *κόνομъ*, gr. *καπνός*, lie. *kvařkti* – *kařkti*, s. sl. *svraka* – le. *sroka*, lie. *šárka* ir dar keletas kitų ne per stipriausių arba dabar jau visai pasėnusių lyginimų; žr. Persson BIW 121–129). Frenkelis irgi priminė abiejų žodžių grupių artumą, tačiau buvo atsargesnis ir kalbėjo tikrai apie „paralelines“ šaknis.

Žodžių, po pradžios gomurinio priebalsio tai turinčių *v*, tai jo neturinčių, būtų galima nurodyti gerokai daugiau, negu jų buvo radęs Personas. Net atsisakius onomatopėjinių bei jiems artimų žodžių, tokių kaip *kvegždėti, su-kvågžti, kiùgžti – kègti, kěgti, kěgždalas* ir panašų, dar liktų *gvaĩbti, gveĩbti – geĩbti; gváirinti – gáirinti; gviěžtis (gviěštis) – giěžti(s); gvóti – góti; kvaĩkti, kvaitulỹs (:kvaĩsti) – kaĩpti, kaitulỹs (:kaĩsti)*; la. *zvaĩgala* „lauka karvė“, *zvaidzeņa* „žvaigždelė“, *zvaigstĩtiēs* „švytėti, mirgėti“ – *zaigs* „spindintis, žybsintis, mirgantis“, *zaiguót* „spindėti, žybsėti, mirgėti“ ir kt. Ar visos tokios gretybės yra susidariusios iš skirtingų (tik atsitiktinai panašų) šaknų atstovų nepriklausomos raidos, ar yra ir tokių, kurias sunku ar net neįmanoma paaiškinti, nepripažinus „judriojo“ *v*, tvirčiau būtų galima atsakyti tik po išsamios sukauptų duomenų analizės. Šiuo atveju tenorima iškelti patį paralelizmą, ypač semantikos plotmėje, tarp šaknies *žver-* (ide. **ǵuer-*) žodžių ir tų, kurie atsiskiria *v* neturėjimu. Tai, kad žodžių be *v* grupėje šalia „spindėjimo“ reikšmių tokios ryškios „(su)byrėjimo, (pa)žirimo“ reikšmės, leidžia manyti pastarąsias seniau buvus plačiau pažįstamas ir žodžių su *v* grupėje. O juk žvyro bei žvirgždo bene būdingiausia ypatybė – jo birumas. Ekskursą apie nagrinėjamų žodžių glaudžią sąsają su *v* neturinčiais žodžiais galima baigti 1905 m. užrašytos dainos citata, kur šalia *žerti* pavartotas be *-v-* ir deminutyvinis *žirgždelis* : *Oj žara žara beras žyrgialis / Tu baltu žyrgždialy* (Lazdijai – LKŽ kartot.). Žinoma, *žirgždas* čia ne kokia seniena, o vėlesnis perdirbinys, ir už jo, be *žviřgždo*, tikriausiai dar reikia įžiūrėti ir tame krašte pasitaikantį *žiėgždros*.

Lie. *žviř(g)ždas* ir *žvỹras (žvỹrius)* – ne tik tos pačios ide. **ǵuer-* „šviesti, spindėti“ šeimos nariai, bet veikiausiai dar ir to paties – silpnojo laipsnio šaknies – veiksmazodžio vediniai. Tik sudaryti jie skirtingu metu ir skirtingomis priemonėmis: pirmasis – veikiausiai baltų ir slavų bendrystės laikais su priesaga *-sta-*, plg. *kùp-stas* : *kùpti* tipo vedinius, antrasis – gerokai vėliau kaip fleksinis (arba balsinių priesagų) derivatas, plg. *brỹzgas (/bryzgà)* : *brìgzti* bei *ỹzius (/yžis)* : *ižti* tipų vedinius; dėl pailginto šaknies balsio ir sykiu galūnės įvairavimo dar galima priminti *gyras / gyrà / gỹrius / gỹris* : *girti(s)* (la. *zvira*, jei nėra skolinys, šalia *zvirt / zvirēt* galėtų būti pasidarytas, išlaikant trumpąjį šaknies balsį, kaip ir vediniuose *škila*, lie. *skilà, izà* ir pan.).

Kuri pamatinio veiksmazodžio (bl. -sl. **žuir-*) reikšmė iš galimų trejų – „spindėjimo“, „(greito) judėjimo“ (konkrečiai pasireiškiančio „(su)byrėjimu“) ir „čėžėjimo (čėrškimo, gėrgždimo)“ – turėta galvoje, sudarant žvirgždo ir žvyro pavadinimus, nelengva pasakyti. Kad rėmimasis dviejų pastarųjų reikšmių žodžiais šiaip jau natūralus ir iš kitur gerai pažįstamas, jau buvo kalbėta. Tačiau šioje žodžių šeimoje bene pirmiausia reikėtų galvoti apie pagrindinę – „spindėjimo“ – reikšmę. Baltų kalbose yra daugiau žvirgždo bei žvyro pavadinimų, kurie galėtų būti pamatuoti „spindėti, žibėti“ reikšmės veiksmazodžių. Šalia lie. *žvigrė* „žemė su žvy-

ru (prie žvyro)“ (Kvėdarna) yra, pavyzdžiui, *žvigėti* „blizgėti“ (Vaėniai)=la. *zvidzēt* „blyksėti, mirgėti“ ME IV 774, *žvygsėti* „spingsėti, žybsoti, spindėti“ (Gargždaė, Jurbarkas); su šiais gal susiję ir tik pradžios ž- (plg. *zvidzēt/žvidzēt*) ir gomuri-
nio determinatyvo duslumu skiriasi la. *žvika* „žvigrė“ ME IV 844: *žvikstēt* „mir-
gėti, žibsėti“ (bet ir „skambėti“, *žvikât* „džerškinti, džirinti“). La. *zviedr(i)s* „ru-
pus smėlis, žvirgždas; žvirgždo bei smėlio atabradas“, sunkokai susiejamas su lie.
žiezdrà „smėlis“, gal kartais neskirtinas nuo la. *zviedrīt* (*zviedruôt*) „mirguliuoti,
žėruoti“ (tada ir jis būtų vienos šaknies su lie. *žvigrė*). La. *zvēlis* „žvyringas smėlis;
smėlis su menka puvenų priemaiša“ ME IV 772 pamatavimu gal mažiausiai galima
remtis, nes la. *zvilēt* „žvilgėti“, lie. *žvilti* „blizgėti“ ir pan. veikiausiai čia negali
konkuruoti su artimesniais *zveīt* „svirti, krypti, virsti; smogti, tvoti“, *zvilēt* „(pa)-
žvilti, svirti; pamažu byrėti, žirti (apie smėlį!)“ ir pan.

Tai, kad nėra nei formalių, nei semantinių kliūčių lie. *žvyras* (*žvyrus*) laikyti
fleksiniu vediniu iš lie. **žvirti* „spindėti, žėrėti“=la. *zvirt* „t. p.“ (plg. lie. *ap-žvy-
ruoti* „apžilpti“) ar kokio kito artimo veiksmažodžio (pvz., **žvyrėti*=la. *zvirēt*),
veikiausiai šalia dar vartoto ir antrinėmis reikšmėmis „žirti, byrėti“ bei „džerkšti,
gergžti“, kartu galutinai nulemia pradžioje liestų br. *жвир*, le. *żwir* etimologizavi-
mą. Šalia lietuvių žodžio pastarieji tegali būti suvokiami kaip iš jo atsiradę skoli-
niai. Kadangi rytuose palei visą baltarusių teritoriją išplitęs variantas *žvyrus*, jį
pirmiausia ir reikėtų laikyti br. *жвир* šaltiniu (br. *r* kietumas, savaime suprantama,
tokiam šaltinio parinkimui negali prieštarauti, dar plg. br. *вѣнцѣ* < lie. *vėnteris*).

LIT. ŽVYRAS

Zusammenfassung

Lit. *žvyras* „grober Sand, Kies“ ist kein Polonismus. Es ist schon im ersten Wörterbuch der
litauischen Sprache belegt (um 1620). Poln. *żwir* „dass.“ erscheint zum erstenmal in einer Verwal-
tungsurkunde, die 1673 in Vilnius verfaßt wurde. Lit. *žvyras* ist nicht zu trennen von lit. *žvir(g)ždas/
žvirždas* „Kies(sand), Grand“, lett. *zvirgzds* / *zvirgzde* „dass.“, pr. **zvirkst-* (im Ortsnamen *Swirx-
stein* und vielleicht im Appellativum *swi[r]xtis* „irdener Topf“), skr. *zvirst* „eine Art weichen Steins“,
wohl der baltischen und slavischen separaten Ableitung mit dem Suffix *-sta-* von dem Verb **žvir-*
(zu idg. **ǵuer(ə)*- „leuchten“, vgl. lett. *zvēruôt* „glimmen, glühen, glänzen“, lit. *žiūrėti* „sehen“,
russ. *зѣрѣть* „sehen, betrachten, beobachten“, ai. *javālati* „flammt auf, glüht, leuchtet“ usw.).
Von dem Nachfolger desselben Verbs, der nicht nur „leuchten, glänzen, glimmern“, son-
dern wohl auch „streuend auseinanderfahren, verstreut, zerstückelt werden, zerbröckeln“ wie
„rascheln, knirschen“ bedeuten konnte, wurde später im Litauischen die Flexionsbildung *žvyras*
bzw. *žvyrus* (das letztere in Ost- und Südlitauen) gebildet. Die nächsten Verwandten von lit. *žvyr-
ras* sind also (*ap-*)*žvyruoti* „flimmern, dunkel, trübe, geblendet werden (vom Auge)“: **žvirti* =
lett. *zvirt* „glimmen, glühen, glänzen; ausstrahlen (?)“ (aus dem letzten ist vielleicht lett. *zvera* „Kies,
Grand“ abgeleitet), *zvirēt* (*zvirēt*) flimmern, funkeln, leuchten“, lit. *žvirlioti* „hin- und herlaufen“,
lett. *zvirgt* „(aus)rieseln, grobkörnig zerfallen, grobkörnig werden; rascheln“ usw. Poln. *żwir*, br.
жвир stammen aus lit. *žvyras* bzw. *žvyrus*.